

КВАРТАЛ ВІСТНИКА

Кwartalnyk Wistnyka
Lwów 1939 № 2.

Г. ЛЕ-БОН

ЗАВДАННЯ
ПРОВОДУ

1939

Ч. 2

... передплату за „Віст
на 1939 р.!

Передплата за „ВІСТНИК" в краю виносить:

квартально — зл. 6.60; піврічно — 12; річно —

платні згори. Ціна окремої книжки — зл. 2.00.

Для заграниці: річно зл. 30 або рівновартість в чужій валюті.

Квартальника Вістника

з 1939 р. вийде, як дотепер, 4 книжки в ціні
від зл. 1 до зл. 2.

Річна передплата виносить зл. 4 платних згори.

Для закордону зл. 5.

Річна передплата „Квартальника" для передплатників
„Вістника" виносить половину.

АДРЕСА: Львів, Чарнецького 26 м. 21.

ЧЕКОВЕ КОНТ

МАСА Й ВОЛОДАР

ГУСТАВ ЛЕ-БОН

ЗАВДАННЯ ПРОВОДУ

ПОЛІБІЙ

Колобіг державних форм

Л W Ó W

Л Ї В І В

1939

Квартальник Вістника ч. 2 (22)

Kwartalnyk Wistnyka nr. 2 (22)

Не маємо змоги дати нашій читаючій публіці цілий переклад хочби одного з найважливіших творів знаного французького есеїста й соціолога Густава Ле-Бона. Тому удаємося до способу, яким наприклад німецькі видавництва зазнайомлюють своїх читачів з творами своїх і чужих класиків, видаючи їх — як Ніцше, Лютера, Шопенгауера, Аристотеля — в скороченні. Сю систему примінили й ми в сім зошиті нашого Квартальника, переповідаючи в скороченню відповідаючий вибраній темі матеріал таких чотирьох творів Ле Бона: 1) Bases scientifiques d' une Philosophie de l' Histoire, 2) La Psychologie politique et la Défense sociale, 3) La Revolution Française et la Psychologie des Révolutions, 4) Psychologie der Massen.

Деякі з цих творів з'явилися недавно, деякі — перед війною, і тим більше вдаряє в них блискучий дар передбачення автора, який геніяльно обраховував наперед всі катастрофальні наслідки, до яких провадить криза демократичного проводу в Європі. В сій книзі ми зосередили увагу на однім — незмірно начаснім — питанню: які прикмети має посідати провідна верства, аристократія народу, щоби виповнити своє післанництво — формувати націю і проводити нею.

В нашій політичній літературі (оскільки про неї можна взагалі говорити) дуже поверхово підходять до проблеми маси і проводу, нераз чисто механічно. Про якісь особливі якості вдачі провідної верстви, у нас не думають. Заражена демократичними ідеями, наша суспільність ще вірить в святість засади більшости і вибору проводу, якого члени своєю психікою зовсім не відрізняються від маси, яка їх вибрала. Тим часом метода демократії в сім відношенні є згубна. Провід такої демократії, як сказав колись на засіданні Французької Академії, Люї Пастер: „любується в культурі пересічності і мірноти, все, що вивищається над загал — є йому підозріле"... Провід такої демократії, „се товариство

Wydawca i redaktor Olga Baczyńska, Lwów, Czarnieckiego 26.

Druk. St. Inst. w ar. Iw. Tyktora, Lwów, Blacharska 9.

Видавець і редактор Ольга Бачинська, Львів, Чарнецького 26.

Друкарня Ст. Инст. в ар. І. Тиктора, Львів, Бляхарська 9.

тих, які хочуть займати посади, не будучи до них пригатованими і збирати гонори, не будучи їх гідними" (*Matin* 14 IV).

Прикмети, які вимагає від еліти Лє Бон — зовсім іншої природи. Центр ваги цілої проблеми проводу він переносить на духову і моральну вдачу одиниці, на чинник не зовнішній, лише внутрішній, на гарт і волю верстви, яка претендує на почесну роллю національної еліти.

Пізнати причини, які обумовлюють потугу провідної верстви, як і причини її упадку, — ніколи, може, не є так на часі, як в епоху, в якій ми живемо, в епоху загальної кризи демократичної еліти і народження нової...

РЕДАКЦІЯ

Вік юрби

Великі струси, — як розвал Римської імперії, або запановання арабів, — на перший погляд приходять внаслідок великих політичних переворотів, як вандрівки народів, або упадок династії. Та в дійсності за сповідними причинами сих подій криється інша, дійсна їх причина — глибокі переміни в ідеях народів. Дійсні переміни відбуваються на полі думок і переконань. Найзнаменніші події в історії — є лише видимі наслідки незримих перемін в людським думанні.

Наша доба є доба основної, корінної зміни існуючих переконань і думок, доба хаосу, з якого мусить повстати нова організуюча сила. Якаб вона не була — вона мусить числитися з фактом, що нова доба — є доба ростучої сили мас. Доля народу кується тепер не в тих чи інших канцеляріях, але — в останнім рахунку — в душах мас.

Сучасна наука вчить, що світ фізичний, біологічний і суспільний — є творами найменших індивідуальностей, безчинних, коли вони відокремлені, але могутніх — коли з них повстає гурт. Під впливом сих безконечно малих порошинок виникають континенти, кільчаться зерна, йде життя. Всі різні індивідуальности: фізичні атоми, живі комірочки, людські одиниці, бездіяльні, поки кермуючі сили не покличуть їх до чину і не нададуть йому певного напрямку. Все одно, чи ці елементи належать до кола фізичних, біологічних чи суспільних зявищ, — як тільки вони визволяються з під впливу кермуючих сил, вони обертаються в пил.

В царині психологічній кермуючими силами є: вірування, ідеали, які наступають одно по другім, ніколи не зникаючи. Вони можуть змінити ім'я, але існують завше. Напрямні, які дає віра, меч, наука або ідея, не сміють бракувати в ніякій фазі історії. Позбавити суспільність кермуючої сили, або піддати її химерним і вічно хитливим силам, — значить засудити її на загибель. Цивілізація ішла наперед лише під впливом провідних верств і часто проти волі мас. Коли якусь країну позбавити кількох тисяч одиниць, які творять провідну верству кожної класи, то така країна хутко спуститься до рівня Китаю. Певно, число творить силу, але нею не можна заступити керівництво, яке дає еліта. Сила еліти — в творчості. Сила числа — переважно в руйнації. Хоч цивілізації творяться завше малою інтелектуальною аристократією, яка знає, що є дисципліна і правила, але коли якась цивілізація чи порядок вмирає, — їх руйнують маси. Скількиб маса не ненавиділа еліту, завше від сеї останньої залежить поступ, з якого користує загаль, маса.

Що є маса? Маса се збирання людей, в якій кожда одиниця відзначається такими прикметами, як зник свідомої себе особистості, звернення почувань і думок — під впливом сугестії і психічного зараження — в тім самім напрямі, тенденція зараз же здійснити вмовлені їй думки. В масі — одиниця не є сама собою, є автоматом. Приналежність до маси спихає кожду одиницю декілька щаблів вділ на драбині цивілізації. Одиниці, згуртовані в масі, відзначають вибуховість, нероздік, часто — ентузіазм і героїзм примітивних істот. Одиниця в масі може цілковито змінитися духово. Скупар — стає в масі марнотратником, скептик — віруючим, чесна людина — злочинцем, боягуз — героєм. Напр. історична ніч 4 серпня

1789 р., коли — в хвилину піднесеного ентузіазму — шляхта французька зреклася урочисто всіх своїх привілеїв, — один з доказів на наше твердження. Ніхто з тої шляхти — сам один, не в юрбі, не в контакті з іншими, — не був би здібний до такого зречення.

Засугерована якоюсь звабливою ілюзією — людина в юрбі цілковито змінюється, стає іншою. Криваві герої французької революції, які плондрували королівські гробівці і сотками відрубували голови противників, в звичайні часи були мирнонастроєними міщухами: урядниками, нотарами, адвокатами і т. п. Коли громовиця минала, вони і самі іноді не розуміли нічого в чинах, яких тоді довершили. Як могли вони їх розуміти, коли їх особовість тоді була інша? Подібніж умові зміни заходять не лише підчас таких переворотів, як війна або революція. Вони наступають так само й під впливом горячої релігійної віри або сильних пристрастей, як напр. любов.

Маса може бути злочинною, може бути — героїчною. Маса ідуть на смерть, щоби перемогла та чи інша віра або гадка. Маса можна запалити такими відірваними ідеями, як честь і слава. Є се несвідомий героїзм? Може, але він робить історію. Колиб на додатній рахунок народів записувати лише їх холоднорозумові великі вчинки, малоб їх занотувала в своїх літописах світова історія.

Маса є вибухова, дразлива, нездібна логічно думати, бракує їй критичний змісл, почуття в ній переважають над розмислом. Різнородні імпульси, яким коряться маси, залежно від подраження, можуть бути шляхетні або жорстокі, героїчного або трусливого характеру, але завше ті імпульси такі непереможні, що забивають не лише все особисте, а навіть інстинкт самозбереження. Маса

легко може стати катом, але так само легко мучеником. З її серця плинуть потоки крові, яких вимагає перемога всякої віри. Змінливість мас утруднює штуку кермувати ними. Скрізь маси мають жіночу вдачу. Хто спирається на них, може піднятися скоро і високо, але завше — неподалеко від Тарпейської скелі, певний, що колись може з неї бути стручений в пропасть.

II Знати душу маси

Сила маси є в одностійності її почувань і волі. Як зроджуються ці спільні, однакові почуття і воля? Вони повстають в наслідок психічного зараження, але при тім повинна бути якась вихідна точка, щоби викликати сю психічну заразу. Роллю сеї вихідної точки справляє — керівник, провідник. Без провідника маса — аморфна істота, нездібна до чину. Але кождий провідник, який хоче її вести за собою, мусить знати психологію юрби. Всі володарі землі, всі основники релігій і імперій, апостоли всяких вір, видатні державні мужі, і, в скромніших розмірах, звичайні голови дрібних людських угруповань, — завше були, може й несвідомі, але добрі психологи, які добре знали таємниці масової душі. Власне тому, що вони так добре знали душу маси, ставали вони її панами.

Коли деякі державні мужі інстинктивно відгадували закони збірної психології, то більшість їх на сих законах не розумілася. Власне незнання тих законів губило їх. Власне через се падав так легко не один державний порядок. Коли пригадаємо, як легко який будь бунт валив деякі режими, тоді

збагнемо небезпеку, якій наражаються режими, що живуть в повній несвідомості законів масової психології. Маршал Люї Філіпа, який проводив відділами в 1848 р., напевно не здавав собі справи, що коли позволити масі народу змішатися з військом, се останнє — спаралізоване суґестією і заражене настроями юрби, — не буде в стані виконувати своїх обов'язків. Він напевно не знав, що юрба дуже вражлива на те, що ми називаємо престижем, що їй треба показати свою силу, щоби її вгамувати й приборкати. Він не знав, що столковиска мусять бути розпорошені негайно... Він того не знав і внаслідок сеї ігноранції Люї Філіп стратив корону.

Прекрасно схоплював Наполеон душевне життя народньої маси в країні, над якою панував, на томісць не розумів душі чужих йому національно мас. Тому наприклад підпринимав — як в Еспанії — війни, в яких його потуга зазнавала ударів, що привели її до гибелі. Зрештою й його дорадники розуміли мало душу чужих народів. Талейран писав імператорові, що „Еспанія стріне його вояків, як визвольників“. Вона стріла їх, як диких звірів... Вже з огляду на сю її практичну сторінку, масова психологія заслуговує того, щоби її студіювали, особливо ті, що хочуть вести маси.

III Сила авторитету

Маси знають тільки прості й скрайні почуття, піддані їм, вмовлені в них погляди, думки і символи віри. Тому приймають ці останні гуртом або відкидають гуртом, як абсолютні правди, або такіж помилки. Так все буває з переконаннями, які повстали під впливом вмовлення. Через те, що

маса — в усім, що відноситься до понять „правдиве“ чи „фальшиве“ — ніколи не сумнівається; а через те, що водночас має ясну свідомість своєї сили, — не знає вона толеранції і шукає авторитету.

Нетолеранція і спрага авторитету, поваги — такі сильні в (особливо латинських) масах, що вони забивають почуття особистої незалежності. Маса розуміють лише збірну, гуртову незалежність секти, яка хоче накинати свою віру іншим. Якобінці всіх часів і народів — ніколи інакше і не розуміли поняття незалежності і свободи. Маса шанують силу, а добрістю тяжко на них впливати: вони беруть її за слабкість. Ніколи не належала прихильність мас — добрим і лагідним панам, але переважно тиранам; їм здвигали вони найвищі пам'ятники. А коли юрба й топтала ногами поваленого деспота, то лише тому, що він, стративши силу, вже зачислювався до слабих; яко таким, ним погорджує маса, бо вже його не боїться. Типом героя, обожаного масами, завше лишилась тип Цезаря.

Богато урядів падало власне завдяки своїй слабості, не своїй силі. Монархія Карла X у Франції була повалена впродовж чотирьох днів (1830) тому, що міністр Поліняк не поробив ніяких заходів оборони проти бунту. А сам король був такий певний своєї корони, що виїхав на лови з Парижу. Армія не була йому ворожа, але відділами командували зле, і невеличкий наступ повстанців дав собі з ними раду. Подібне було підчас революції, яка скинула Люї Філіпа, про що в іншому звязку ми щойно згадали.

В Парижі було тоді по стороні короля 36.000 війська, але безпорадність і нездарність команди не дозволили скористати з них. Нарешті війську

просто заборонили стріляти до бунтівників. Генерал Ельшінген, який присвятив сій революції особну студію, каже, що не було нічого легшого, як здусити повстання, колиб начальники не стратили голову, то вистарчивби маленький відділ, щоб не дати повстанцям вдертися до Палати послів.

Народню масу завше переконає щось, що вона уважає вищим, сильнішим за себе, вищою в її очах істотою; божество чи велика людина легко впливають на юрбу, диктуючи їй свої накази. Маса спрагнена — обожати, адорувати когось чи щось. Їй треба фетишів — в формі особи або доктрини. Ось чому загрожена анархією, юрба завше тужить за Месією і викликає його, який очевидно мусить силою імпонувати їй. Завше збірноти ставали на коліна перед завзятими, енергійними секантами-фанатиками. Історія революційних зборів показує, до якого щабля, — не зважаючи на їх бундючну мову супроти володарів, — були сі збірноти малодушні і потульні супроти провідників чи менерів бунту. За великої французької революції досить було, щоби на салю засідань палати вдерлася зфанатизована підюджена юрба з певним себе провідником на чолі, щоби ся палата голосувала постанови, найбільш дивовижні й суперечні з попередніми, неюж ухваленими.

Такі збори, що мають всі прикмети юрби, як і ся остання завше є скрайні в своїх почуттях. Пересадні в насильстві, пересадні в малодушности. Нахабні супроти слабих, слабі й сервілістичні супроти сильних.

Знана річ, з якою полохливою покорою стрів паризький парлаємент Людвика XIV, коли він вступив до нього з бичем в руці і з короткою промовою. Також знана річ, з якою, чим раз дужчою, на-

хабністю трактували Установчі Збори Людвика XVI в міру того, як він чув себе чим раз більш безборонним.

Готова завше повстати проти слабого авторитету, маса поневільницьки схиляється перед сильним авторитетом — з вродженого їй консерватизму. Хто думає, що в масі переважають революційні нахили, той не розуміє її психології. Лише акти насильства маси — напроваджують на сю фальшиву думку. Потяг мас до бунту і руйнації не триває довго. Маси занадто ділають під впливом підсвідомого, занадто підлягають впливам одідиченим від предків, щоби не бути консервативними. Полишені самі собі, вони хутко знуджуються своєю руйнівничою силою й інстинктивно шукають комусь скоритися. Найбільш горді і найбільш бундючні з яacobінців, — найскорше скорилися Бонапартіві, коли він скасував свободи і тяжко дав відчути свою залізну долоню. Коли деякі яacobінці лишилися фанатиками, більшість покинула свої переконання, і обладована титулами і ласками Наполеона, стала його найвірнішими слугами. Більшість яacobінців, як Шабо, Базір, Мерлен, Баррас, Бурсо, Таліян, Баррер і пр., посідали замки і ґрунта... В самім Комітеті III року, в ген. штабі термідорців, знаходимо одного будучого принца, 13 будучих графів, 5 будучих баронів, 7 будучих сенаторів імперії, 6 будучих державних радників, а обік них стрічаємо 50 демократів, які, заки минуло п'ятнацять літ, вже мали титули, герби, карити, майорати і замки. Фуше вмер, маючи п'ятнацять мільйонів...

Взагалі тяжко зрозуміти історію революцій, коли не розуміти в ґрунті консервативних нахилів мас. Правда, вони бажають змінити н а з в и

своїх установ, і щоби сього досягнути, починають криваві революції, але коріння тих установ занадто лежать в дідичних потребах раси, щоби не мусіли виростати наново. Безнастанна змінливість мас звертається лише на річі зовнішні, на назви, на слова. Сила слів в масах така велика, що вистане найбільш зненавиджені річі назвати новим іменем, щоби зробити їх приємливими масі. Тен слушно заважає, що яacobінці, відкликавшись до дуже популярних тоді кличів свободи і братерства, — „могли запровадити гідний дагомейського деспотизм, гідний інквізиції — трибунал, і копичити людські гекатомби, неначе в давнім Мексику”.

Хоч маса здібна до убійств, підпалів і всяких злочинів, але так само й до актів найвищої посвяти, героїзму і безкорисности. Хто силою свого авторитету вміє відкликатися до її почуття честі і жадоги слави, до патріотичного або релігійного почуття, той матиме масу за собою. Історія знає багато прикладів, подібних до хрестових походів або руху добровольців в 1793 року. Скільки то тисяч і мільйонів людей ішли на певну смерть за взнеслі кличі і слова, яких вони навіть не зовсім добре розуміли

IV Сила видива

Як провід зеднує собі масу, яку хоче вести? які прикмети мусить виказувати він, щоби досягнути своєї мети?

Щоби збудити фантазію маси, на неї треба ділати образами, або словами й формулами, що їх заступають. Сі засоби викликають в глибині масової душі не раз нагальні заверюхи, напрасні бурі. З костей людей, які були жертвами сили кличів,

можна вибудувати піраміду, вищу від піраміди Хеопса. З цих коротких формул — промовляє якась магічна сила, що пориває за собою юрбу. Розумом або аргументами тяжко поборювати магічну силу слів і кличів. Їм треба — хто хоче з ними змагатися — протиставити такіж суггестивні слова, кличі і формули.

Щоби вплинути на маси, треба дати їм — оману, ілюзію, видиво. Творцям видив і оман — маси здвигнули найбільше храмів, статуй і вівтарів. Релігійні ілюзії минулих часів, філософічні або соціальні омани сучасності, ці страшні володарки, — все простують на чолі цивілізацій, що росли й цвіли на нашій планеті. На честь тих володарок повставали святині Халдеї й Єгипту, катедри Середновіччя, в часи французької революції на їх честь була перевернута до гори ногами ціла Європа. А серед наших мистецьких, політичних чи соціальних поглядів — нема ні одного, на якому не булаб витиснена їх тверда печать.

Часто людина стрясє їх з себе за ціну жахливих переворотів, але тільки на те, щоби повернути наново їх панування. Без них — не моглаб вона вийти з стану первісного варварства, без них знов поринулаби в той стан. Є се порожні тіні? Алеж вони, ці невблагані володарки, доньки наших мрій — спонукали народи створити все те, з чого складається блиск і велич цивілізації.

Коли зруйнувати в музеях, в книгозбірнях, на церковних майданах всі твори і пам'ятники мистецтва, натхнені релігіями, що залишилися від великих мрій людськості? Щоби дати людям частину надій, видив і оман, без яких вони не потрафлять жити, в тім є оправдання і призначення богів, героїв і поетів.

Філософія — при всіх її поступі — ще не здолала дати масам ідеалу, що мігби їх захопити. Але що маси за всяку ціну мусять мати омани, то й звертаються вони, наче метелики до світла, — до риторів, які їм ті омани можуть дати. Від фактів, які їм не подобаються, відвертаються маси, шукаючи якогось видива, яке моглиб обожати, яке моглоб їх спокусити і звести. Хто їм створить величну оману, той стане їх паном і володарем. Хто ці омани руйнує — стає їх жертвою.

Юпітер, Молох, Вішну — з раціональної точки погляду були, без сумніву, прості собі видива, тим не менше їх значіння в життю народів було величезне. Подібне можна сказати про вірування Середніх Віків, які змушували тисячі людей побожно схилитися у підніжжя вівтарів. Порівняйте пановання римської імперії з панованням церкви. Перша — була дуже реальним фактом, позбавлена всяких оман. Друга — хоч чисто містичного характеру, — була так само потужна, як перша. Завдяки їй впродовж довгих років Середновіччя, напів варварські народи отримали свій суспільний уклад, суспільну дисципліну і ту національну душу, без якої нема цивілізації.

Вміти викликувати видива — основна прикмета вождів.

Маси зеднує той, хто робить відклик до їх фантазії. Не до їх логіки. Вони думають образами і чим більш величний образ, тим легше в нього вірять. Для мас нема нічого неймовірного. Бо якраз найбільш неймовірні речі — найбільше їх вражають. Тому маси зворушують найбільш чудесні, вдаряючі уяву, легендарні сторони подій. Коли аналізувати якусь цивілізацію, то знайдемо що якраз чудесне й легендарне в ній, було її головною підпорою. Всі

основники релігій перемінили обличчя світа тому, що дали людям владу творити собі уявлення так, якби їх творила сама дійсність. Мільйони людей жертвували своїм життям для сих уявлень своєї фантазії.

Маси думають образами і лише образами можна на них впливати. Лише вони зваблюють їх або відстрашують, стають мотивами їх ділання. Тому то напр. мають на масу такий величезний вплив театральні представлення. Ніщо бо так не ділає на фантазію мас, як театр. Нераз почування, викликані театральними представленнями, бувають такі острії, що вони — подібно до інших суггестій — потребують заразже виявитися в акції. Іноді мусіла театральна сторожа, якогось „зрадника” з пещи хоронити від помсти піднесеної й обуреної салі глядачів. Се може бути прикладом того, як легко в масу вмовити якесь почуття, або піддати їй якусь думку.

На фантазії народу спирається сила і влада провідників, завоювальників і потуга держав. Хто ділає на фантазію маси, тягне її за собою. Всі видатні історичні події, повстання будизму, християнства, ісламу, реформації, революції, соціалізму — все се безпосередні або дальші наслідки сильних впливів на фантазію мас. Влада великих державних мужів всіх країн і часів, не виключаючи навіть абсолютних деспотів, вкорінилися в народній фантазії. Ніколи не пробували вони правити проти неї.

„Я — казав Наполеон — скінчив війну в Вандеї, ставши католиком; в Єгипті став я твердою ногою тому, що зробився музульманином; а італійських священиків зеднав я, ставши ультрамонтаном. Колиб я панував над жидівським народом, яб приказав наново відбудувати храм Сальомона”.

Від часів Александра й Цезаря, мабуть ні одна велика людина не знала ліпше, як вражати фантазію мас. Її підсичувати — було сталою журбою Наполеона. Про се марив він в своїх побідах, в своїх промовах, в своїх відозвах, в своїх чинах — і навіть на смертнім ложі.

Як впливати, як робити вражіння на фантазію мас? Передусім се ніколи не вдасться, коли намагатися ділати на розмисл або розум, себто коли ділати логікою. Не ученою реторикою здолав Антоній підбурити народ проти убійників Цезаря, лише відчитавши їм заповіт Цезаря і показавши юрбі його трупа. Все, що підносить і розжарює фантазію мас, представляється в постаті ясного, вдаряючого образу, позбавленого всякого логічного сенсу, за яким ідуть в парі чудесні або таємничі факти: велика перемога, велике чудо, великий злочин, велика надія...

Сто малих злочинів або сто малих нещасних випадків не зроблять на фантазію мас найменшого вражіння, але якийсь великий нещасний випадок або якийсь великий злочин, хочби його жертвою впало далеко менше народу, ніж від тих малих — зроблять на фантазію мас далеко більше вражіння. Коли в Парижі, впродовж кількох тижнів вмерло на якусь пошесть п'ять тисяч людей, на се не звернули маси великої уваги. Але фантазія мас буде глибоко порушена, коли наприклад відразу впаде вежа Ейфля, хочби вона забила не п'ять тисяч, а лише п'ятсот людей. Тисяча великих кораблів, що тонуть впродовж одного року, ніколи не викличуть такої сенсації і вражіння на фантазію юрби, як загибель одного океанського пароплава. Не самі факти чи події ділають на маси, лише форма, під якою вони з'являються — форма вражаючого образу, що захоплює і зворушує душу.

Хто посідає дар — роздражнювати, збуджувати, підносити силу фантазії мас, той посідає і штуку кермувати сею масою, надавати їй духові певну означену форму.

Будизм, іслам, християнство не лише змінили політичні установи деяких народів, але й їх ментальність. Впродовж тисячі літ Середновіччя християнська думка кувала, в її найменших дрібницях, духовість європейських народів. В ті часи два основні складники давали напрямок людській поведінці: бажання здобути рай, де нема „ні печалі, ні воздыханій“, та уникнути пекла і його мук. Сі уявлення й ідеї, ділаючи довгий час, створили ряд установ, досить сильних, які потрапили надати одність ідеям, почуванням і волі мільйонів одиниць збірноти.

V Релігійний характер масових почувань

Ближчий розгляд переконань мас, як вони виявляються нам або в добах великого релігійного горіння, або в часи великих політичних стрясень, показує, що ці переконання приймають особливий вигляд, який тяжче означити инакше, як імям релігійного почуття.

Се почуття має дуже прості прикмети: адорація вищого Єства, страх перед приписуваною йому магічною силою, сліпий послух його приказам, нездібність дискутувати про його догми, стремління поширити їх, нахил уважати всіх, хто їх не приймає, за ворогів. Чи се почуття звертається до невидимого Бога, в бік камінного або дерев'яного ідолу, героя або політичної ідеї, — коли тільки воно виказує згадані прикмети, є воно релігійного

характеру. Всяку політичну формулу, клич або переможного провідника, який збуджує в дану хвилину її фантазію, маса несвідомо обдаровує — містичною силою.

Не лиш той є релігійний, хто адорує божество, але й той, хто всі сили духа, всі стремління волі, весь жар фанатизму віддає на службу якоїсь сили або істоти, що стає цілю і провідником його думок і чинів. Для релігійного почуття належать нетолеранція і фанатизм. Вони неминучі у того, хто думає, що посідає таємниці земного або небесного щастя. Сі самі прикмети знаходимо і в певних групах людей, одушевлених якоюсь вірою. Якобінці в часи терору були так само глибоко релігійні, як і католики часів інквізиції і їх жорстока сквапливість випливала з того самого джерела. Переконавання мас в таких випадках приймають властиві релігійним почуванням прикмети сліпого віддання і послуху. Герой, якого вітає юрба — є для неї богом. Наполеон був ним впродовж п'ятнадцяти років, і рідко коли яке божество мало таких ревних поклонників, так легко посилало їх на смерть.

Всі провідники, всі основники релігійної або політичної віри основували її лише тому, що потрапили прищепити масам сі почування чисто-релігійного фанатизму, через які людина знаходить своє щастя в адорації і послуху, готова віддати життя за свого кумира. Так було по всі часи. Фюстель де Кулянж заважає в своїй прекрасній книзі про римську Галію, що римська імперія трималася зовсім не завдяки своїй силі, лише завдяки тому чисто релігійному подиву, який збуджувала:

„Се булоб щось безприкладне в історії, колиб якесь осоружне народові пановання тревало п'ятсот літ... Трудно булоб пояснити, щоби трицять легіонів цісарства могли змусити сто мільйонів людей

слухати їх"... Ті мільйони корилися лише тому, що імператор, що представляв велич Риму, однодушно був адорований і шанований як бог. В найдаальших закутинах імперії мав імператор свої вівтарі. В ті часи від одного краю імперії до другого можна було бачити як повставала нова релігія, якої божествами були імператори. Кілька років перед Христом, ціла Галія представлена шістьдесятьма містами, спорудила Августові храм в Ліоні... Жреці того храму, вибрані всіма гальськими містами, були перші особи країни... Неможливо все се приписувати рабському духові підданства. Цілі народи не є рабськи настроєні, а в кождім разі не можуть ними бути триста літ. Не двірські вельможі адорували володарів, їх адорував цілий Рим, не лише Рим, але й Галія, Іспанія, Греція й Азія."

Се рід містицизму. Містицизм — послух, є там, де є сліпий послух мітові, остільки сильний, що не підлягає впливам розуму. Історія людськості — се історія мітів. Народ стає великим, коли релігійний або політичний міт — стає потужним стимулом його зусиль і злетів. Коли вплив мітів падає, народи впадають в стан розкладу. Містицизм не можна підпорядкувати ні під зявища інтелектуальні, ні афективні. Се особливий психологічний стан, трохи подібний до станів, що їх викликають так звані магнетичні сили. Містичні вірування релігійної форми грали таку роль в скріпленні, в формованні і утрєваленні одиничних і збірних індивідуальностей, що сміло можна казати, що історія народів в великій мірі є історією їх богів. Хитливі нераз особистості під впливом містицизму можуть витворити нову особистість таку сталу й незрушиму, що її вже не змінять ніякі впливи, ні особистий інтерес, ні навіть інстинкт самозбереження, ні страх болю.

Між політичними віруваннями, які мають стабі-

лізаційну силу релігійних вірувань, можна згадати стремління деяких народів до проведу іншими (до гегемонії). Історія Ніневії, Вавилону і Риму в давні часи, Іспанії, Англії, Франції й Німеччини в нові часи, показує, який вплив має ідеал, викутий сим збірним містицизмом, що його можна назвати культом вітчини.

Самі прикази деспотів, коли нема сеї атмосфери релігійної адорації і віри, ніколи не триматимуть довго вкупі якусь збірноту. Нації, які можна назвати нестійними націями, — напр. росіяни і деякі балканські, не мають інших обручів, що тримають їх вкупі, як скороминуча переходова воля їх володарів, досить сильних, щоб накинати їм свою волю. Але зникають ці провідники володарів, гине й уніфікація, як нпр. свідчить історія тих великих азійських імперій, які так само скоро повставали і вбивалися в силу, як і розкладалися. Нині великі провідники, великі здобувці душ не мають вівтарів, зате їм споруджують статуї, малюють образи, а з їх імям управляють культ. Для маси треба бути або богом, або нічим — в наші часи так само як і колись. Політичні, релігійні, або соціальні символи віри входять в душу мас лише в релігійній формі, що не допускає ніякої дискусії. Атеїсти, які розбивають статуї святих, моляться на Біхнера чи Молешота. Предмет, який вони обожали, змінився, але не саме почуття обожання. Без сеї релігійної форми, яку приймають переконання мас, тяжко іноді собі пояснити історичні події. Всі насильства французької революції, її масакри, її скаженну пропаганду своїх ідей, її бажання воювати з всіма коронованими володарями Європи — ніколи не зрозуміти, коли не упритомнити собі, що все се було наслідком того, що в масовій душі повстало й скріпло нове релігійне почуття.

Реформація, ніч св. Варфоломея, релігійні війни, інквізиція — явища того самого порядку, їх викликали маси, одушевлені тими почуттями релігійного характеру, які необхідно провадять до жадоги вогнем і мечем нищити все, що стоїть на дорозі нової віри та її запанованню. Спосіб поступовання інквізиції є спосіб поступовання всіх неправду сильно переконаних. Завше в людях житиме потреба вірування, якаб давала напямом їх думкам і їх поведінці; ся потреба такаж сильна, як голод і любов. Старі особисті божества новочасна людина намагається заступити догмами й кличами-формулами, яким надає таку саму магічну силу... Провідники, які потрапляють натхнути маси таким релігійним шалом, ведуть їх за собою.

Фантазії, віра в видива, релігійні почуття, хімери, які розпалюють в масі провідники... Чи треба жалувати, що маси ніколи не дають себе вести розсудкові? Яб не сказав сього. Людському розумові напевно не пощастилоби розпалити в людскости той жар і ту безоглядність, якими її натхнули її химерні мрії, щоби пірвати за собою на шляхи цивілізації. Мрії, видива — доньки того підсвідомого, що кермує нами, — були необхідні до того. Коли абстрагуватися від сих таємних сил, які кермують долею народів, а звертати увагу лише на відокремлені факти, з яких нібито виходить еволюція народів, — історія видається нам рядом неправдоподібних випадків. Неймовірним видається, що простий тесля з Галілеї став всемогучим Богом, як і те, що в його імени заснувалися і повстали могутні цивілізації. Неймовірним видається, що деякі арабські орди, покинувши свої пустині, здобули велику частину греко-римського світу; що в старій, згієрархізованій Європі незнаний старши-

на-гарматчик став володарем цілої маси народів і королів.

Розум можемо лишити філософам, але не жадаймо від нього, щоби він грав завелику роль в життю людських мас.

VI Якобінський дух

Клясичним взірцем релігійно настроєного проводу — є якобінці. Якобінці — се своєрідний психологічний тип. Їх ментальність опановує людей французької революції, але не є властива лише їм, бо є і досі одним з найактивніших складників нашої сучасної політики. Містична ментальність, очевидно попри інші, є суттєвим чинником якобінської душі.

Самі якобінці, річ ясна, і не підозрівають, що вони містики. Навпаки, вони хваляться, що ними кермує лише чистий розум. Підчас революції вони завше на нього покликаються і завше до нього відкликаються, уважаючи його за єдиний двигун своєї діяльності і чинів. Більшість істориків засвоїла власне таке раціоналістичне уявлення якобінської душі, в ту помилку впав і Тен. Тен представляє собі якобінця, який з височини чистого розуму з погордою дивиться на сучасне собі суспільство, мов на покривлену хибарку перестарілої архітектури, збудовану не на засаді ясного розуму і логіки, лише випадково, на химерний смак минулих поколінь. Якобінець хоче все перебудувати. Для вигадок свого мозку має він необмежений респект. Його розумові концепції йому реальніші від живих людей... Але в сім поясненні Тена не все в порядку. Не така дійсна психологія якобінця. Душа правдивого якобінця, як за великої революції, так і за наших часів, складається з різних елементів, які

треба розрізнити, щоби схопити, на чім полягає їх роля. Ся аналіза показує передусім, що якобінець — не раціоналіст, але віруючий. Далекий від того, щоб будувати свої вірування на розумі, він навпаки відливає свій розум на своїм віруванні, а коли його промови насичені раціоналізмом, се не значить, щоб він ним в своїх думках і в поведінці дуже послуговувався.

Досліди, пороблені від революції до наших днів, показують, що якобінець, — і в тім зрештою його сила, — ніколи не дає на себе впливати розумованню, яке воно не було слухне й справедливе. Чому? Тому, що він оглядає річі закоротко, а се не дає йому змоги ставити опір тим пристрастним імпульсам, які ним кермують. Але ці два складники — слабкий розум і сильні пристрасти всеж не вистарчають, щоби створити якобінську духовість. Пристрасть підтримує переконання, але не творить ще їх. Тим часом якобінець має дуже енергійні й сильні переконання. Щож їх підтримує? Тут власне приходять в гру ті містичні складики, про які була мова...

Якобінець — се містик, який замінив свої старі божества на нові. Вщерть пересяклий потугою слів і кличів, він надає їм містерійну силу. Щоби прислужитися сим вибагливим божествам, він не злякається найбільш насильницьких кроків. Ніколи він не відверне очей від тої своєї мрії. Він не грішить раціональною льогікою. В нього її дуже мало. Завдяки сьому він дуже небезпечний, він йде просто перед себе, не маючи ніяких сумнівів. Правда, він великий резонер, але се зовсім не значить, що ним провадить розум. Він лише думає, що ним провадить розум, тоді, як на ділі ним кермують його пристрасти і його містицизм. Як всі, переконані в догмах своєї віри, він не

може виступити поза поле своїх вірувань. Якобінець — се войовничий теолог, він дуже нагадує учнів Кальвіна, він загипнотизований своєю вірою і в ній його ніщо не захитає. Всі противники його вірувань — в його очах гідні смерті. Кальвіністи теж думали, що їх поводитирем є розум, коли в дійсности їх панами були пристрасти й містицизм. Якобінця, якийби дійсно був резонером, не можна собі уявити.

VII Вдача провідника

Знаючи вже духовий уклад мас і сили, які потрафлять впливати на їх душу, побачимо, хто і як уживає ті стимули, які приводять маси в рух? Ті, хто се робить — се провідники мас.

Як тільки певна кількість живих істот зібрана до купи, чи се буде стадо звірів, чи людська юрба, — заразже вони відрухово підчиняються повазі провідника. В людських збірнотах воля провідника є тим ядром, довкола якого творяться погляди, переконання. Ся воля є першим організаційним складником гетерогенної маси і приготавляє її організацію, подібну до організації секти. Вонаж провадить її. Маса — дуже послушне стадо, яке ніколи не здолає жити без чередника.

Дуже часто провідник перш сам був тим, кого провадили. Він сам був перш одержимий ідеєю, якої пізніше став апостолом, був одержимий, затуманений нею так, що попри неї — все гинуло, а протилежний світогляд видавався йому помилкою чи ересю. Так було напр. з Робеспієром, який перейнятий, загипнотизований філософічними ідеями Руссо, вибрав собі — щоби їх ширити — за собою інквізиції.

Переважно провідники — не мислителі, лише люди чину. Не можна казати, щоб вони вирізнялися особливою острівністю зору, бо звичайно острий зір веде до сумнівів і до бездіяльності. Вони рекрутуються з нервових, дразливих вдач. Чи їх ідея є слушна, чи абсурдна, проти неї безсиле всяке переконання. Погорда і переслідування не завертає їх з обраного шляху, хіба ще більше робить затятими. Особисті інтереси, родина, все — складається в жертву їх ідеї. Навіть почуття самоохорони відмирає в них до тої степені, що часто єдиною нагородою якої прагнуть — є мучеництво за свою віру. Сила їх віри надає їх словам велику вмовляючу силу. Юрба завше готова слухати того, хто має сильну, імпонуючу волю. Одиниці, згуртовані в масу, тратають власну волю і тому відрухово звертаються до того, хто сю волю виказує.

Народам рідко збувало на провідниках, але коли се правдиві провідники, то вони мусять бути надихані тою міцною вірою, яка робить з них апостолів. Часто є се спритні ритори, які женуть лише за своїми власними інтересами і пробують переконати юрбу, підлещуючись до її найнижчих інстинктів. Вплив, який виходить від таких провідників, може бути дуже великий, але короткотривалий. Провідники глибоких і могутніх переконань, що підносили масово душу, як Петро — пустельник, Лютер, Савонароля, або люди революції, очаровують, фасцинують інших лише тоді, коли вони самі фасциновані, заворожені своєю вірою. Тоді можуть вони з душі мас викликати ту грізну потугу, яка зветься вірою і робить з людей цілковитих невільників своєї мрії.

Витворити релігійну, політичну чи соціальну віру в якусь особу чи ідею, ось в чім є особлива ролля великих провідників. І сеж причина їх величез-

ного впливу. З усіх сил, якими розпоряджає людскість, завше була віра одною з найсильніших, і слушно приписує їй Євангелія здібність — пересувати гори. Обдарувати людину вірою, се значить удесятити її силу. Великі історичні події народжувалися в голові і в серцях простих віруючих, які нічого не мали за собою, крім сеї віри. Не учені й філософи, не скептики були основниками великих релігій й імперій.

Річ ясна, се відноситься до великих провідників людскости. Вони стоять на шпилі цілого ряду собі подібних, але на всіх щаблях суспільного життя, найвищих і найнижчих, підпадає людина — оскільки не стоїть осамітнена — закономірності провідництва. Більша частина людей, опріч вузького круга своїх зацікавлень і занять, не має ні про що докладного уявлення. Такі люди не в стані самі вибирати напрямок свого поступовання, тому й вибирають собі провідника як поводитира. Часом його заступає періодична преса.

Повага, авторитет провідника — деспотичний і тримається лише тим деспотизмом. Як часто провідники робітництва зєднують собі послух навіть у найбільш ворохобної юрби, хоч ніяка сила не підтримує їх повагу. Вони означають довгість робочого дня, височину винагороди робітника, рішення про страйк, коли його починати і коли кінчати.

В наші часи провідники намагаються заступити публичну владу. Тиранія сих нових панів робить не раз так, що маси легше їдуть за ними, ніж за своїм урядом. Коли такий провідник через нещасливий випадок наприклад, нагло зникає, не лишаючи за раз по собі наступника, тоді маса знову стає позбавленою цупкості і опору юрбою. Підчас страйку паризьких шоферів омнібусів, вистарчило арештувати двох провідників, щоби зломити страйк.

В масах завше живе не так потреба свободи, як потреба служити комусь. Маса так прагнуть користися, що відрухово слухають провідника, що призначив себе їх опікуном і паном.

Серед провідників треба розрізняти кілька клас. До одної належать енергійні, сильні волею, але не дуже витривалі люди, до другої — що трапляється рідше — люди міцної і довготривалої волі. Перші — гвалтовні, відважні, зухвалі. Вони особливо надаються, щоби зробити якийсь напад, пірвати на щось небезпечне маси, щоби перемінити молодих рекрутів в героїв. Такими були наприклад підчас першої імперії — Ней і Мюрат. В пізніші часи — Гарібальді, не дуже талановитий, але енергійний завадіяка, якому пощастило з жменькою людей оволодіти колишнім королівством Неаполітанським, хоч його й боронила здисциплінована армія. Енергія таких вождів правда велика, але переходова і не перетриває стимулу, який її викликав. Коли такий герой вертає в потік буденного життя, то виявляє в нім замість давнього огню дивну охлялість. Тут він нездібний вже думати і — серед найпростіших відносин — не знає, як належить поступати, хоч перед тим так добре провадив інших. Є провідники, які сповняють свої обов'язки лише під умовою, що їх самих стало провадять і побуджують до діла; що вони самі завше мають над собою иншу особу або ідею, стисло означену лінію заховання.

Другий рід вождів — людей упертої і довготривалої волі. Вони мають далеко більший вплив на маси, хоч і не є така блискуча форма, в якій та енергія у них виявляється. До сеї породи людей належать правдиві основники релігій або великих творів: Павло, Магомет, Колюмб, Лесепс. Чи вони інтелігентні чи обмежені, завше до них належить

світ. Тревала, невгнута воля, яку вони мають, є занадто рідка і могутня прикмета, щоби їй все не корилося. Не завше можна собі ясно уявити, чого жадає ся сильна і незломна воля, але ніщо не може їй опертися, ні природа, ні боги, ні люди. Приклад такої сталої і сильної волі дала нам та славна людина, яка відділила від себе два континенти і таки виконала спробу, якої даремне підіймалися найбільші володарі впродовж останніх 3000 літ. Пізніше подібна спроба — йому не удалася, але він був вже тоді старий, а в старости гасне все, і воля теж.

VIII Як впливати на масу

Коли йде про те, щоби на хвилину пірвати масу, щоби спонукати її доконати той чи инший окремий вчинок, — тоді на неї звичайно ділає вмовлення, суггестія, при чім найсильнішою її формою — є власний приклад. Але в таких випадках маса мусить вже бути до певної міри до того вчинку приготована, а той, хто прагне її пірвати за собою — мусить посідати прикмети, про які говоритиму дальше і які називають імям престіжу.

Колиж йде про прищеплення ідей і релігійних догм в душі мас, тоді провідники поступають инакше. Вони послуговуються трьома способами: твердженням, повторенням і тим, що заражають своєю ідеєю инших. Ділає се досить повільно, але має довготривалі наслідки. Державні мужі, які покликані для оборони певної програми, так само, як промисловці, що рекламують свої продукти оголошеннями — чудово знають ці способи. Але твердження лише тоді робить своє вражіння, коли його стало повторя-

ють. Се мабуть Наполеон сказав, що знає лиш одну реторичну фігуру: повторення.

Всяке повторення так сильно закріплює сказане в голові, що остаточно воно приймається неначе доведена правда. Се тому, що повторюване загнозджується в глибинах нашої підсвідомости, де родяться мотиви наших вчинків. Звідси м. ин. чудесна сила оголошень. Коли сто разів прочитаємо, що найкраща в світі є шоколяда Х., остаточно ми зачинаємо в се вірити так, немовби чули се з усіх сторін. Коли щодня читаємо, що А. — злодій, а Б. — чесна людина, то мимоволі починаємо в се вірити, оскільки не читаємо часописі іншого напрямку, де оцінки сих осіб якраз протилежні. Повторювання витворює вже певну течію, певну „опінію“, яка дуже заразлива. Бо ідеї, почування, афекти і догмати віри мають таку сильну заразливу силу в масах, як мікроби в людським тілі. Се явище не раз оглядали вже серед звірят. Одна переполшена візця може викликати паніку в цілій отарі. Щоби якісь ідеї ділали заразливо, не треба, щоби маса, що їх сприймає, була зібрана на однім місці. Наприклад вибух революції в Парижі 1848 р. як пожежа перекинувся на інші країни Європи, захитуючи многими монархіями (нині можна навести подібний приклад: скріплення антисемітського руху під впливом ідей націонал-соціалізму).

Наслідування — величезна сила. Ідеї бувають так само модні, як — убрання. На маси ділають і ведуть їх за собою не переконування, не докази — лише приклади, взори. В кожній добі є невеличке число осіб, сильних індивідуальностей, які накладають свій спосіб поступовання масі, безсвідомо нею наслідуваний. Лише ці індивідуальности не сміють дуже віддалятися від традиційних залогень. Бо тоді наслідування їх булоб тяжке. А їх вплив най-

менший. Власне з тої причини — люди, що занадто перевишають інтелектом свою добу, не мають на неї впливу: бо відлеглість завелика. З тоїж причини європейці — хоч які додатні прикмети має їх культура — мають незначний вплив на орієнтальні народи, від яких вони занадто відрізняються.

IX Престіж провідника

Особливу силу ідеям, поширюваним через твердження, повторювання і наслідування, надає те, що вони остаточно набувають ту таємничу силу, яка називається **престіж**.

Все, що панувало коли небудь в світі, ідеї або окремі люди, — здобувало се пановання завдяки непоборній силі, яку називаємо **престіжом**: вираз, який ми легко схоплюємо, але який тяжко точно здефініювати. Престіж базується на певних почуваннях, як подив або страх, але може існувати й без них. Найбільший престіж мають — мертві, себто істоти, яких ми не боїмося, як Александр, Цезар, Магомет, Будда. Престіж — се певний рід пановання, яке має над нами якась особа, якийсь твір або ідея. Воно параліжує всяку нашу здібність критикувати, наповняючи душу здивованням і пошаною. Як кожде почування, його тяжко описати, але воно мусить бути того самого роду, що напр. фасцинація загипнотизованого. Престіж — се наймогутніше джерело всякого пановання, без нього ніколи не моглиб панувати ні боги, ні царі, ні жінки.

Престіж може бути: оділичений і особистий. Перший — надає ім'я (титул), багатство, становище, він може бути незалежний від особистого престіжу. Другий — наскрізь індивідуальний, він може існувати і без титулу, багатства, чи становища. Па-

скаль влучно підкреслив конечність довгої сутани і перуки судіїв: без того втратилиби вони три чверти свого престижу. Найзапекліший соціаліст буває зворушений, коли бачить князя або маркіза. Самим тим титулом можна ошахрувати кожного купця. А якою пошаною користується аристократія в Англії! Англійці — що так скажу — „мають льорда в крові“, як еспанці мають в крові танець, німці музику, а французи революцію. Англійці не пишуться так своїми конями і Шекспіром, як своєю аристократією. Книга перів Англії там так само поширена, як Біблія.

Завдяки силі престижу не раз люди не бачуть річі такими, якими вони є в дійсності. Маса відчувають потребу мати на всяку справу цілковито готовий погляд, а погляд на справу вироблюється під впливом престижу, яким він користується.

Особистий престиж має цілком інші прикмети, ніж престиж штучний або набутий, одіичений. Його прикмети — незалежні від титулу або становища. Такий престиж посідають лише небагато, але завдяки йому мають на масу або оточення дійсно магнетичний чар, хочби се було оточення соціально рівних, отже над якими обдарована престижем людина не стоїть на висшій шаблї суспільної драбини.

Такі люди вмовляють оточенню свої думки й почуття, а їм коряться, як кориться дикий звір своєму домптерові, що його мігби легко розшарпати. Великі провідники мас, як Жанна Д'Арк, Наполеон, мали сей рід престижу в великій степені і головню завдяки йому внеслися так високо понад своїм оточенням.

В той власне спосіб здобували собі послух боги, герої і догми, не стаючи предметом дискусії;

коли вони ставали таким предметом — їх влада щезала.

Наведені тут великі історичні постаті посідали силу свого чару ще заки стали славними; і без сеї сили — не сталиби славними. Певно, стоячи на шпилі своєї могутності, Наполеон, вже завдяки сеї могутності, мав величезний престиж, а ле сей престиж посідав він почасті вже тоді, коли ще не мав ніякої влади, був зовсім незнаний. Коли він, ще не знаний генерал, призначений був — через протекцію — начальним командантом італійської армії, опинився він в колі неприязних йому генералів, які рихтувалися не дуже мило прийняти накинутого їм Директорією молодого зайду. Але з першоїж хвилини, з першоїж зустрічі, — він не потребував до сього ніякої фрази, руху, або загрози, — при першій огляді майбутньої великої людини, — стали вони тихі й покірні. Тен дає нам — за тогочасними звітами — цікавий опис сеї зустрічі:

„Дивізіонери, між ними Ожеро, відважний і зухвалый рубака, гордий на свою велитенську поставу і хоробрість, прибули до головного табору, вже упереджені проти малого улюбленця уряду, поісланого їм з Парижу. З оповідань про нього, Ожеро згорі вже неприхильно й ворохобно ставився до нього: улюбленець Барраса, вандемієрський, вуличний генерал, ведмідь, що завше самітно митикує, якийсь математик чи мрійник! Їх впустили, Бонапарт дає чекати на себе. Нарешті з'являється, шабля припнята з боку, одягає капелюх, дає диспозиції, роздає прикази і — відпускає їх. Ожеро лишився мов німий, і щойно коли всі вони вийшли з кімнати, ляцять його вояцькі проклони; він годиться з Масеною, що сей малий чортяка -

генерал нагнав їм страху, він не міг витолкувати, на чім полягала сила, яка — як він відчував — з перших оглядин сеї людини розторощила його".

Ставши великим, Наполеон досягає того степеня престіжу, як рідко хто. Для своїх поклонників він майже бог. Генерал Вандам, брутальний, енергійний революційний генерал, сказав до маршала Д' Орнане, коли в 1815 р. вони йшли сходами вгору в Тюільрі:

„Мій дорогий, сей діявол зачаровує мене в спосіб, що мені самому аж дивно. До того, що я, не боючись ні Бога, ні чорта, як тільки наближаюся до нього, починаю тремтіти, наче дитина, за нього я пішов би в саме пекло".

Даву казав про себе і про Маре: „Коли імператор сказав до нас: інтереси моєї політики вимагають зруйнувати Париж, так щоби сього ніхто не знав і ніхто не покинув міста, то — я певний того, — Маре дотримав би таємниці, хібаби спонукав свою родину покинути місто. Але я, зі страху зрадити його, лишив би в місті жінку й діти".

Про сюжет фасцинуючу силу мусить думати, коли згадаємо про чудесний поворот з острова Ельби, про блискавичне завойовання Франції одною самотньою людиною, що мала проти себе всі організовані сили країни, яка — можна було припускати — вже була змучена його тиранією. Йому вистарчило лише поглянути на генералів, які клялися схопити його, — і вони вже йшли за ним, без надуми.

„Наполеон — пише генерал Вольслей, — висаджується майже сам у Франції, як втікач з острова Ельби, і йому удається, впродовж кількох тижнів, без проливу крові, перевернути цілу організовану силу Франції, де панував її законний король. Чи особиста потуга одної людини доказала колись

більшого дива? Оскільки дивна й могутня була сила чару сеї людини, доводить факт, що зпочатку до кінця сього останнього його походу тій силі підлягали навіть його противники, яких він змусив коритися його ініціативі, і яким мало бракувало, щоби він їх не розторощив!"

Його престіж пережив його самого і зріс ще більше. Сей престіж зробив імператором — його нікому незнамого брата. Та й нині якою могутною є ще ся велика тінь!

Все дозволено тому, хто має престіж і талант ним користуватися. Певно я навів тут дуже виїмковий приклад, але він може пояснити, як повстають великі релігії, науки, імперії. Процес їх повстання буде незрозумілий, коли не узгляднити силу престіжу серед мас. Лише завдяки своєму престіжеві переміг і Лесепс, що прорив Суєзький канал. Правда, його престіж потім упав, — але се коли другий його проєкт — Панамський канал — не зазнав успіху, коли нова імпреза не вдалася. Його життя вчить, як повстає престіж і як він гине. Фердинанд Лесепс зазнав радости тріумфу і гіркості розчаровань: Суєз і Панама. В його випадку розум обурюється проти моралі успіху. Коли Лесепсозі удалося получити між собою два моря, славили і шанували його володарі й народи, але коли він спіткнувся об Корділієрські скелі, з нього зробили звичайного шахрая... Се була війна, яку звичайно провадить суспільність проти одиниці, бюрократія, яка з карним кодексом в руці мстить над тими, що підносяться над своїм оточенням... Засуджуючи Лесепса, президент апеляційного суду зробив себе безсмертним, бо завше народи цікавитимуться імям того, який не злякався понизити своє століття і одягнути в арештантський халат дідугана, якого життя зробило славним його століт-

тя... Новочасні законодавці є в клопоті супроти могутніх ідей, що родяться в людським розумі, а широка громада — розуміється на тім ще менше, отже тому й не тяжко прокураторові зробити з такого Стенлі — убійника, а з Лесепса — шахрая...

Повторяю, наведені приклади — виїмкові, крайні форми. Вони стоять в кінці ряду, який сягає від основників релігій і держав аж до звичайних міщухів, які намагаються заїмпонувати своїм сусідам новим убранням або відзнакою. Престіж — се підстава переконання маси. Свідомо чи ні, людина, обдарована престижем, стає предметом наслідування, на ній формує маса свої переконання, уподобання, смаки, ідеї і почуття. Часто таке наслідування — несвідоме і власне тому таке сильне.

Богато чинників складаються на поняття престижу. Найважливіший — се успіх. Кожда людина чи ідея, яка перемагає в суспільности, вже через те визнається юрбою. Коли кінчиться успіх, гине переважно й престиж. Тоді маса трактує героя, що впав, як рівного собі і мстить за те, що досі уважала його за щось вище за себе. Коли Робесп'єр обтинав голови своїм колегам і великому числу своїх сучасників, він мав величезний престиж. Але коли брак кількох голосів при голосуванні позбавило його сили і влади, він заміжже стратив і свій престиж, а юрба відпровадила його на гільотину, кленучи і лаючи його так само, як перед тим його жертви.

Завше віруючі люто розбивають статуї своїх вчорашніх богів...

Коли престиж захитаний неуспіхом, його сила пропадає зараз. Але він може надщерблюватися й зуживатися повільніше — але певніше. Боги й люди, які довго підтримували свій престиж, не допу-

скали, щоби його поясняли і обговорювали. Хто хоче, щоб його подивлялися маси, мусить завше бути на певній відлеглості, дистанції від інших.

Одна з головних причин упадку цивілізації, причина, спостережена в усі віки, се поступенний заник авторитету, поваги й престижу провідної верстви. Чи ся повага се повага богів, володарів, чи звичай, — лише вона потрафить дати народові спаяність, без якої він не може існувати. Люди завше прагнуть відчувати, що хтось ними кермує, їх провадить, оскільки вони не належать до невеличкого числа людей, що вміють самі себе провадити. Отже ніколи надмір абсолютизму напр. не є причиною гібелі того чи іншого політичного режиму, але завше — його слабкість. Людвик XIV був паном, бо вмів підчинити собі аристократію, священство і парламенти. Людвик XV і особливо Людвик XVI перестали бути панами, бо дозволили поступенно опанувати себе ривалізуючими силами, яких їх попередники вміли укоськати. Лише сей принцип авторитету має необхідну силу, щоби створити єдність думки і чину, які перетворюють людський пісок в однородну спільноту. Принцип авторитету в політиці так само, як в релігії і в моралі, творить фундаментальну, підставову базу існування народу... Хто панує над народом, мусить мати сей авторитет і сей престиж.

X Як гине провідна каста

Народи завше розуміли користь загально всіх обов'язуючих переконань. Вони відчували, що заник тих переконань означає заник самих народів. Фанатичний культ Риму був для римлян вірою, що

зробила їх панами землі. Коли завмерла ся віра, почав вмирати Рим. А варвари, які зруйнували римську цивілізацію, лише тоді досягли деякої політичної сталості й упорядкованості ладу і вийшли з стану анархії, коли виробили й засвоїли собі деякі спільні всім, загальні переконання.

Сі загальні переконання виробляє масам їх провідна каста, провідна верства, „аристократія“ суспільства.

Коли людській душі прищеплюються такі переконання чи догми, тоді з неї зроджуються установи, повстає мистецтво, виробляються правила поведінки, повстає культура й цивілізація. І не без причини з таким фанатизмом боронили завше народи свої переконання. Ся нетолеранція, хоч яка гідна осуду з точки погляду філософічної, в житті народів є необхідною чеснотою. Підтримані фанатизмом загальні переконання стають конечними підставами культури, вони надають напрям і характер ідеям, вони лише будять віру і оточують авреолею святости обовязки.

Револуційні рухи поростають в силу лише тоді, коли загальні переконання втрачають владу над душею народу чи взагалі збірноти. Сі рухи властиво тільки помагають остаточно відкинути те, чого загаль майже вже й так вирікся; що животіє лише завдяки силі при звичаєнню. Процес револуції, се — в суті річі — процес заникну, колись незахитаних загальних переконань. День, коли якась підставова ідея починає хитатися в суспільности, легко пізнати, се день, в який починаються суперечки щодо вартости сеї ідеї. Бо всяке переконання існує доти, доки в його правдивості не починають сумніватися.

Аристократія в Англії була за сильна і занадто

вірила в своє право, щоби піддатися ідеям французької револуції, що проникали на британські острови через Ля Манш. Правда, Англія теж мала свою револуцію і післала на шафот свого короля, але англійці мали занадто багато сталості вдачі, щоби відразу знищити всі здобутки минулого. Вони змінювали їх в міру потреби. Ніколи англійці не думали знищити всі свої традиції, щоби в ім'я чистого розуму, на руїнах старого, збудувати зовсім нове суспільство. „Тоді, як француз — пише А. Со-рель — погорджував своїм урядом, зневажав своє священство, ненавидів свою шляхту, і ворохобився проти своїх законів, англієць був гордий на свою релігію, свою конституцію, свою аристократію, свою Палату Лордів. Довколо них, неначе в могутній твердині, окопався він, під британським прапором, щоби звідти судити Європу й дивитися на неї згори вділ“. Колиб англійська аристократія не прищепила сих поглядів своїй масі, колиб зневірилася в своїй ролі проводу, її спіткала доля французької аристократії кінця XVIII віку...

Особливо небезпечна хвилина, коли сама провідна верства починає сумніватися в правдивості загальних переконань, якими держиться суспільство; сумніватися в своїм праві — бути правлячою верствою. Коли почалася французька револуція,¹⁾ в Парижі говорили: „коли корабель тоне, пасажери гратують собі взаємно з приводу катастрофи, що йде"... І так

¹⁾ Кінець сього розділу переповідаємо не за Ле Боном, лише за твором Гаксота: *La Révolution Française*.

воно було дійсно! Пані Жанліс, гувернантка принців Орлеанських, провадить своїх вихованків придивитися руйнуванню Бастилії. Аристократія споглядала на цілий революційний рух з такимже, менше більше, співчуттям, як засліплена буржуазія приглядалася першим революційним страйкам. Коли в подібних випадках провідні кляси, захоплені могутнім магізмом нової віри, втрачають віру в справедливість свого власного суспільного „сredo“ і не бороняться проти зухвалих менерів ворожої верстви, — се знак близького упадку правлячої верстви...

Найбільш захитали усталеним порядком Франції — енциклопедисти, головню Вольтер і Руссо. Отже, Вольтер мав протектором маркіза Гомартена. Руссо, сей бувший льокай, видалений за крадіж, в шіснаціятім році життя утриманок трицятьлітньої жінки, — був обсипуваний ласками і подивом цілого аристократичного товариства, яке відчувало нездорову насолоду понижуватись перед ним. Принц де Конті писав йому листи, повні відданости. Пані де Люксембур писала, що „любить його з цілого серця"... Коли він має труднощі з владою, цілий beau monde спішить йому з допомогою... На його могилу наприкінці пановання Людвіка XVI відбуваються цілі проці, а серед прочан не бракувало королеви і принців крові. В XVII віці часто глузували з шляхти, але з причини її деяких смішностей. Тепер — на неї нападали за її добробут, за її права. І ніхто инший, як тількиж самі аристократи заохочували своїх напасників, підлещувалися їм, годували їх, як граф д'Артуа і принц де Конде годували Шамфора, який, віддячуючись їм, закликав націю скасувати аристократію, називав „дурнями" дворян і висміював

титуловані жінки... В 1771 всі товариські збори й забави обернулися — як пише Бозенваль — в малі Установчі Збори. Пані де Ля Марк писала, що „абсолютна влада — се смертельна хвороба". Граф де Сегюр лишив в своїх „Мемуарах" точну і глибоку картину сього божевілля:

„Ми, молода французька аристократія, яка не знала жалю за минулим, ні тривоги за майбутнє, — ми ішли по килиму з квіток, який закривав нам пропасть під ногами. Непоправні нарікайли, ми сміялися з старих мод, з февдальної гордості батьків, з їх суворої етикетки, все стародавнє видавалося нам непотрібним і смішним. Суворість старих доктрин лягала на нас важким тягарем... Свобода, якоюб острою мовою вона не послуговувалася, подобалася нам своєю сміливістю, рівність — своєю вигідністю... Нам смакували рівночасно і привілеї патриціату і солодощі плебейської філософії... Форми старої будівлі були ще ненарушені, а що вона була підмінована зсередини, сього ми не бачили... Ми глузували з криків тривоги старого двору і священства, які грімали проти нового духа. Ми оплескували республіканські пієси в наших театрах, філософічні промови наших Академій, зухвалі твори нашої літератури".

На першій представленні революційної пієси „Весілля Фігаро" в 1784 р. перед касою був довжелезний „хвіст". Жінки з вищого стану разом з дівчатами буржуазії голосно оплескували такі тиради проти аристократії: „Ви думаєте, що ви не знати який геній?... Щож ви такого зробили? Лише завдали собі труда вродитися?" „Я не думала, що се так забавно бачити, як вас вішають in effigie, — сказала танцерка Гімар. — Коли аристократи оплескують тих, що вішають їх in effigie, не довго треба вже чекати, коли їх повісять на добре...

Але сі шляхтичі не були звичайні собі приватні осібники. Се були слуги держави, урядники, старшини армії, посли, міністри. Їх філософія се вже була, до певної міри, просто зрада, бо як могли вони боронити короля і монархію, коли були переконані, що найліпшим режимом є демократія?

Герцог Орлеанський, кузин короля, був великий майстер вільномулярства. В полках було двадцять воєнних масонських лож, де старшини й воляки браталися в культі рівності. В ложі „Уніон“, „венераблем“ — був сержант, тоді як полковник, маркіз д'Аврікур — звичайним делегатом Великого Орієнту. Се була поступова абдикація монархії, а обік неї, з її толеранцією, з допомогою і субсидіями аристократії, з участю магістратури, поліції й адміністрації, що замикали на се все очі, — твсрилася нова влада, зухвала, активна, нетолерантна: партія філософів. Вона мала свої кадри в окремих товариствах, її шефи були — енциклопедисти. Людовик XVI, не позбавлений деяких додатних прикмет володаря, розглядався неясно в положенні і не знав, чого хоче. Від нього походять кілька фраз, які говорять багато. Коли його сповістили про смерть Людовика XV, він скричав: „Що за тягар! Менеж нічого не навчили! Мені здається, що світ звалився на мене“. А в Реймсі, коли приймає корону: „Вона муляє мене“. В 1776 р., коли приймає димісію Малерба, каже: „Який ви щасливий! Чому я не можу покинути свого становища!“ В суті річі се коронований філософ, який паленіє з сорому, що мусить приказувати свобідним людям. Він вступає теж до ложі, вірить в людську добрість, має відразу до средств, які мусить уживати влада. Сліпий оптиміст, він уперто вірить, що всякі труднощі самі якось полагодияться; відмовляється припускати найгірше і удаватися

до сили чи примусу. Його лібералізм причинив більше нещастя монархії, ніж всі метреси Людовика XV... Марія Антуанетта нудилася своїм положенням. Двірські церемонії мучили її й вона радо їх уникала. Ранги, заслуги, повага, високе уродження не були вже титулами, що допускали в близьке оточення королівської родини... Етикета звичайно наказує респект, відновляє щодня вузли вірності, які привязували дворян і королівських слуг до їх пана; етикета ставляє володаря над палацовими інтригами. Коли вона була скасована, двір став здобичю котерії і клік... Так прийшло до нової фронди, підтримуваної парламентом і герцогом Орлеанським... Так наближалася доба Установчих Зборів, доба 1789 року... До якої ішов уряд і монархія просто тому, що не насмілилися ані не хотіли правити, командувати тоді, коли ще мали до того засоби і силу...

В ті часи, коли гинула французька монархія, дуже тяжку кризу переходила і друга монархія — англійська.²⁾ Ціла британська фльота — в час, коли Англія готувалася до обрахунку на життя і смерть з Бонапартом, була підмінована протимілітаристичною пропагандою з боку французьких та ірландських агентів. На цілім ряді воєнних кораблів прийшло 1797 до бунтів, при яких були забиті старшини й арештовані адмірали, а командування перейшло в руки зворохоблених матросів, коли бунтівники бльокували Темзу і посилали ультимат до Лондону. Пітт — молодший безпощадно розправлявся з своїми „якобінцями“, але навіть по позір-

²⁾ сю історію переповідаємо за рефератом книжки Commandor Kenneth, Edwards R. N. — *The Mutiny at Invergordon* (Бунт в Інвергортоні) в Посл. Новостях (лютий м. р.). — Редакція

нім здавленні бунту, він прозив кожду мить спалахнути знову. На приказ Пітта найбільш ворохобні кораблі були зібрані в окремий відділ і відправлені під прикази команданта середземноморської ескадри адмірала льорда Джервіса, графа Сен-Вінсена, щоби той привів їх „в християнський вигляд”. Пітт знав, що славнозвісний переможець під Сен-Вінсеном не зупиниться розстріляти одну половину залози, щоби повернути до послуху другу. Вибір Пітта був удачний, бо ціла фльота тремтіла перед сим суворим, завзяти і мовчазним дідуганом. Сторонник залізної дисципліни, адмірал, рівночасно старанно дбав про всяку вигоду і справедливі вимоги матросів, що немало спричинилося до його популярности. Все те створило на його ескадрі зовсім инший дух. Ось до сеї то ескадри, не торкнутої бунтом, і плинула страшна зараза — відділ кораблів з найбільш розложеними морально і під оглядом воєнної карности залозами. Особливо злу славу мали лінійні кораблі „Ляйон” і „Мальборо”. Настав день, коли на овиді з’явився сей зворохоблений відділ під прапором контр-адмірала сера Джона Кертіса. Матроси з цікавістю придивлялися кораблям, що зближалися до них, але за сею цікавістю відчувалося ще щось инше, що не сховалося від очей Джервіса. На його кораблі — „Вікторія” з’явився сигнал відділові — кинути якір на певнім віддаленні від ескадри... Контр-адмірал Кертіс прибув з рапортом на „Вікторію”. Командант прийняв його зимно. Кертіс не крився, що настрої його матросів непевний, та що вже під час плавання на Бенприбійським рейді, на „Мальборо” вибухли заворушення, які ледви не коштували життя кількох старшин. Льорд Джервіс мовчки вислухав рапорт, але коли начальник відділу вернув до себе, дав сигнал з наказом, щоби „Маль-

боро” змінив становище і став на траверсі „Вікторії”. Сигнал був виконаний. Годину потім з „Вікторії” з’явився другий сигнал: „Надзвичайний суд має зібратися на „Мальборо” нині о 2 пополудні. Судити матроса Тома Ботту — головного провідника останніх заворушень”. Сигнал поділав мов бомба. В призначену годину суд, що складався з старшин Сен-Вінсенської ескадри, прибув на „Мальборо”. Під свист й тютюкання залози, гримнув гарматний стріл — знак, що почався суд, який трівав рівно годину. Присуд був: кара смерти через повішення. В той самий день Джервіс затвердив присуд, поклавши резолюцію: „Кару виконати завтра на „Мальборо” одночасно з підняттям прапору. Засудженого має повісити своя команда”. Отримавши таку постанову, командант „Мальборо”, старий боевий капітан Елісон, герой еспанської війни, давний боевий товариш Джервіса, убравши парадний однострій, удався на „Вікторію” просити злагіднити присуд. Догадавшись про причину приїзду капітана, командант фльоти не запросив його до себе, лише прийняв його нагорі в присутности старшин і залози. Коли Елісон висловив побоювання, що його команда не виконає присуду і що се викличе повстання, Джервіс хвилину мовчки дивився йому в очі. Панувала повна тиша довкола. Ніхто ще ніколи не наслідювався звертатися до Джервіса з таким рапортом... Всі напружено чекали його відповіді.

— Ви хочете сказати, капітане Елісон, — тихо сказав адмірал, — що не можете командувати кораблем Його Величності. Коли се так, сер, я негайно пішлю другого старшину, який потрафить сповнити свій обов’язок.

— Алеж, мільорде, — нечутно — відповів ка-

пітан, — може ви знайдете можливим доручити виконати кару іншій залозі...

— Ні, — перебив Джервіс, — ся людина буде повішена завтра о 8 рано і буде повішена командою свого корабля. Вертайте до себе і пам'ятайте, що ніякі ваші попередні заслуги і навіть втрачена в бою рука не зупинить мене перед тим, щоби позбавити вас оwoчів вашої многолітньої служби, коли мій приказ не буде сповнений.

(Се чисто римська черта в характері англійців, так мало зрозуміла слов'янам. В своїх „Розважаннях“ на Тита Лівія пише Макіявель: „добре уряджена держава ніколи не плутає переступків своїх громадян з їх заслугами, вона встановлює нагороди за добрі вчинки і карає за злі, а коли той, хто отримав нагороду за добрий вчинок, зробить потім злий, то його карають без огляду на якіб то не було його добрі вчинки“. — Редакція).

Капітан вернув на свій корабель. Запала трівожна ніч. На випадок повстання, гармати „Вікторії“ і інших найближчих кораблів були спрямовані на „Мальборо“. Але ніхто не був певний, чи в рішальну мить буде приказ дати вогня? Кождий розумів, що затверджуючи такий виїмковий присуд, Джервіс грав велику гру.

Чверть години перед підняттям прапора, адмірал ввійшов на командний міст. На „Вікторії“ і на всіх кораблях його ескадри відбарабанили воєнну тривогу. Загальне напняття досягло найвищої точки. Але ось корабельні дзвінки почали відбивати вісім ударів — 8 година. Знову загукотіли барабани. В туж мить Том Ботта повиснув на щоглі.

— Дженгельмени, дисципліна збережена, — сказав лорд Джервіс старшинам, що оточували його і спустився в діл...

Ось який дух вратував тоді і англійську флоту і англійську націю від розкладу. Ось яким духом перемогла Англія, ось який дух рішав і про перемогу Нельсона під Абукиром і Трафальгаром і про перемогу Велінгтона під Ватерлоом... Англійська аристократія, що правила країною — „вміла панувати“.

Але се — одна сторона медалі. Друга була наприклад така. Коли в 1931 році теж прийшло до заворушень в англійській флоті, відбулася м. и. така сцена. Корабель „Веліант“ мав розпочати бунт, але тут зайшов маленький інцидент, який в коріні підкосив самий дух повстання. Коли увечері переповнені човни з матросами вертали до своїх кораблів, один з матросів „Йорку“, вдрапуючись на корабель, урвався і впав в воду. Було темно, підхоплений хвилями, матрос щез в темряві. Хоч на човнах було ще досить його товаришів, ніхто не відважився кинутися ратувати його. Але заки встигли засвітити прожектори й післати ратівничі човни, один молодий старшина, як був в убранні і в чоботях, кинувся в воду, виловив матроса, що потопав, і підтримував його, доки не наспіли ратівничі човни. Треба було бачити, як матроси стрінули спасителя! На руках вони віднесли його до каюти, а нова сенсація блискавкою розлетілася по цілій флоті... Сей героїчний вчинок затьмарив всі вчорашні бунтівничі промови агітаторів і повстання, не розгорівшись, згасло.

Кеннет пише, що взагалі в ті критичні дні — командування флотою тримало себе взірцево. Він твердить, що „ті чотири критичні дні майбутнє Британської імперії знаходилося в руках жменьки офіцерів"... Ся жменька — уратувала її, не в перший й мабуть не в останній раз. Даючи приклад — не як гинуть провідні верстви, лише як вони, силою

свого авторитету і престижу, рішучості і волі, — прикметами, без яких нема проводу — мов вправний капітан кораблем, правлять своєю нацією...

XI Розклад демократичної правлячої верстви

Ситуація, в якій вже від початку XX в. перебуває Європа — подібна до ситуації в кінці XVIII в. Є се стан захитання всіх усталених загальних переконань, які вязали суспільність в одне ціле, стан занепаду одних догм і — браку нових, стан анархії, якій не в стані протиставитися демократична провідна верства, труслива, безвольна, „гуманна“, безідейна, позбавлена всіх прикмет, які складаються на поняття дійсної еліти. Головним чинником, що розхищує й розкладає суспільність — виступає тепер соціалізм під проводом своїх клік, що намагається витворити „державу в державі“ спершу, а потім — „державу проти держави“.

Мак Дональд так означає доктрину соціалізму: „соціалізм се ідея організованої й органічної спільноти, яка тримає в руках — економічну, матеріальну владу в суспільності так, що одиниця може бути свободна від гнету й зазнавати вільного розвитку“. Говорячи звичайною мовою, соціалізм, отже, — се суспільність, в якій цілий промисл і адміністрація є в руках численної бюрократії. Сей експеримент в Росії вже довів, що провадить він до етатизму, який є значно коштовніший від приватного почину, і до нечуваного поліційного гнету над одиницею й над загалом, паралізуючи всяке особисте зусилля й ініціативу, головні двигуни всякого поступу. Наслідком запровадження соціалізму може бути, як в Росії, лише декаденція всього життя. Проти сеї системи промовляють і психологічні й економічні закони, але соціалізм шириться

завдяки містичному видиву „кращої будуччини“, яким туманять несвідомі маси пролетаріату. З усіх кличів французької революції, „свобода“ — стала непевною, „братерство“ — химерою, але „рівність“ — чим раз більший вплив відіграє в демократичній суспільності. При чім та „рівність“ розуміється вже не тільки як рівність перед правом, але й як зрівняння в економічнім становищі всіх членів загалу. Так в наслідок демократичної еволюції — уймає соціалізм ідею рівності.

Менери соціалістів складаються — з кар'єристів, фанатиків, спантеличених професорів і з плаксивих гуманітаристів, які вміють тягнути пролетаріат за собою своїми утопіями, з метою накинути ідею соціалізму величезній — їй ворожій — масі народу, відкликаючись до клясового егоїзму і нехтуючи інтересами цілої національної спільноти. При чім послуگуються методами демократії.

Панами мас в демократії є виборчі комітети. Знаєте, що таке виборчий комітет? — питається один з завзятих сторонників демократії Шерер — се наріжний камінь наших установ, головне колесо політичної машинерії. Францією нині правлять „комітети“. Партиїні комітети — представляють безособисту, анонімову, а тому найбільш важку форму тиранії. Предсідники комітетів, які промовляють і ділають в імені свого загалу, не знають ніякої відповідальності. Голос якихсь демократичних зборів завше майже є голосом менерів. Ідеалом сих менерів є „диктатура пролетаріату“, а „диктатура пролетаріату“ — писав Бернштейн — се значить диктатура клубних чи вічевих промовців і газетярів“. Встановити особисту владу — річ надзвичайно тяжка. Навпаки, дуже легко встановити анонімову владу комітетів. У Франції влада анонімових комітетів

в великій пошані. Вони є панамі парламента, в синдикатах вони панують над робітництвом, як ніколи не панував над народом ніякий деспот-король. Прикази отсих менерів з'являються в формі анонімних декретів, які наказують страйки, саботажі і брутально здушують спротив своїх противників. Всі вони мають за ціль захитати всяку дисципліну в суспільстві.

Ними кермує завзята ненависть всього, що є вище, що вибивається вгору: ненависть до таланту, до заможности, до інтелігенції. Головні їх кличі — антимілітаризм, антипатріотизм і суспільна анархія. Завдяки поширенню ідей соціалізму живе Європа під тягарем різних криз: кризи родини, кризи моралі, кризи держави, проти якої ворохобляться її слуги — урядовці, військові, вчителі, які повинні бути її підпорою, і нарешті кризи провідної верстви, яка поволі тратить всі прикмети властиві еліті нації.

Сила нової віри буває така сильна, що навіть освічені кляси втрачають віру в справедливість своєї власної віри. Вони підпадають потузі страху і туманного гуманітаризму, які забивають всякий опір: перший знак декаденції еліти. Тепер для суспільности головна небезпека не так в наступі соціалізму, як в слабості правлячої верстви. Першою журбою парламентарних законодавців демократичних країн є тривожне питання: „чи з мене буде задоволений мій комітет?" Найгаласливіші послы є дуже потульні й лагідні супроти свого комітету, який часто не має нічого спільного з волею народу. Коли соціалістичні синдикати захотілиб, щоби парламент ухвалив якийсь закон, вони уживають погроз і маніфестацій, які залякують палату. Тоді наспіх ви-

працьовується проєкт бажаного закону і гальпом — його ухвалюють палата послів і сенат. Чи треба пояснити, який заразливий приклад дає сей акт богузтва перед малою активною групою?

Ціла могутність генеральної Конфедерації Праці оперта на скрайній слабості демократичної влади. Підчас страйків члени синдикатів допускаються актів саботажу і насильства, а коли суд не може примкнути на них очей, уряд — знову під загрозою — ухвалює амністію... Коли робітники, учителі, чи урядовці виступають з погрозами, демократичні міністри відповідають, що „треба брати під увагу нові обставини, розуміти свою добу і мати довіря до працюючої кляси". Коли в дійсности іде не про сю клясу, лише про безвідповідальних менерів. В своїх „Reflexions sur la violence" пише Г. Сорель: „найбільш рішачим чинником соціальної політики є трусість урядових кол демократії... Соціалістичним менерам не треба було довго думати, щоби второпати се... Вони вчили робітників, що не йде про отримання ласки, лише про те, щоби скористати з трусости буржуазії, щоб накинати їй свою волю... Успіх менерів впливає з того, що буржуазія все уступає перед грозьбою насильства, а се не могло не викликати гадки, що та буржуазія взагалі засуджена на смерть та що її загибель лише питання часу"...

Завдяки сій трусості і слабості провідної верстви, страйкувати почали у Франції й почтарі, і вчителі, й урядовці, ті, на яких спочиває сила самої держави. Бачучи в кождім соціалісті завтрішнього виборця, законодавці голосують, як вдасться, ухвалюючи догідні соціалістичним хлополопам законопроєкти без надуми, які наслідки для цілої нації-

нальної господарки чи фінансів вони можуть за собою потягнути.

Колись підчас страйку англійських вуглярів, з сумом заявив Бальфур: „одна однісінька організація прозить спараліжувати цілу торгівлю і промисл нації, яка живе з торгівлі і промислу. Чи коли будь якийсь фєвдальний барон виказав таку тиранію? Чи американські трести висказували коли небудь таку погорду загальних інтересів спільноти?" Але стриму егоїстично-клясовій ментальности соціалістів не може бути там, де правляча верства уступає становище за становищем. Завше, коли якась кляса бачить як збільшуються її впливи, вона намагається стати пануючою й уярмити всі інші. Коли правляча верства сама дозволяє безкарно понижати ідеали гієрархії, родини, армії, рідного краю, власности, — анархія шириться мов пожежа...

Крім того законодавча демократична еліта — се переважно гуманітаристи, а гуманітаристи — завше боязкі. Вони розумують, що певно прикра річ знищені варстати праці, зруйнований промисл, але найкращий спосіб на розюшеного противника — се поблажливість. Треба лиш проголосувати добрі закони, і напасники втихомиряться. Коли ні — значить треба видати ще ліберальніші закони і все буде в порядку... До такого степеня досягає ослаблення волі правлячої верстви. Наступає се через ослаблення сили характеру сеї верстви, а великі народи зникали з історії не завдяки атрофії інтелекту, лише все завдяки зануку характеру...

Підюджувана соціалістичними менерами пролетарська маса виступає не лише проти приватного почину і власности — проти вартостей дорогих величезній більшості населення країни (селяни — теж приватні власники), але й проти остії цілої су-

спільности — проти її армії. Соціалісти — антимілітаристи. На вічу почтовців - страйкарів у Франції ухвалено постанову — „зайнятися пропагандою антимілітаризму, щоби знищити останній охоронний вал буржуазії та її союзника — влади". Поруч очевидно йде пропаганда космополітизму, про який писав Едгар Кіне — „коли Франція стане космополітичною, вона хутко стане жертвою інших, спритніших народів".

Проти приватної власности, проти мілітаризму, проти патріотизму (космополітизм) — ось ідеї, які жменька соціалістів хоче спершу накинути пролетаріятіві, а потім цілій нації, що не тільки з тими ідеями не має нічого спільного, але і є ворожо до них настроєна. І сю роботу улегшує ослаблення духа опору правлячої демократичної верстви, заник її волі до пановання, до влади.

В той час, як заникає ся воля проводу, ростуть сили занархізованої маси, яка намагається, поза парламентом, диктувати свою волю, волю тої чи іншої групи, чи одної лиш кляси людности — урядові і цілій нації. Парламент складається з людей, вибраних не виборцями, а комітетами, які визначають на посади „законодавців" людей потульних, позбавлених видатного інтелекту й сили характеру, сервілістів, яких гаслом є — *obeir pour durer*, коритися, щоби істнувати. В своїх ухилах — вони кермуються страхом, не дбаючи про дальші наслідки ухвалюваних для загалу законів, бо їх цікавить не дальше, а ближче, і не загаль, а та чи інша напасницька й галаслива група суспільности. Зрештою демократичні, а особливо соціалістичні послі і не можуть робити инакше, як задовольняти всі найдивовижніші домагання соціалістичних проводирів. Бо від часів великої революції метода демократії полягала на методі взаїмного ліцитування

груп. Вже в ті часи кпив з сеї методи Каміль Демулєн, пригадуючи в своїй часописі одну історію з часів римської республіки. В ті часи жив в Римі певний колективістичний посол на ім'я Гракх, який зробився трохи невігідним, бо понадавав пролетаріатові забагато нездійснених обіцянок. Сі обіцянки зробили його дуже популярним серед юрби, але відбирали популярність сенатові. Тоді висока палата взяла на свою службу одного анархіста на ім'я Друз, якого завданням було переліцитовувати Гракха в усіх його жаганнях. Коли Гракх жадав нпр. видачі народові хліба по чотири су за фунт, Друз заразже пропонував знизити ціну до 2 су за фунт, і так далі. В короткім часі, Гракх стратив свою популярність до того степеня, що його давніші прихильники самі скрутили йому кар'єр на велику втіху сенату.

Подібне взаємне переліцитовання практикується й досі демократичними групами в парламенті: ніякій бо не усміхається доля Друза... Ся звичка робить послів дуже потульними перед грозьбами своїх демократичних партій або краще їх проводирів: уступається перед найбільш абсурдними жаганнями зі страху, що инакше инша група колег здобуде більшу популярність. В такий спосіб м. и. були ухвалені так звані соціяльні закони, які величезним тягарем лягли на фінанси держави й зашкодили, як ніякі инші, розвиткові промислу й торгівлі. В наслідок такої тактики — парламент стратив цілу свою повагу, бо юрба не шанує того, хто її боїться, вона шанує лише сильну руку. І так завше буде, поки парламент і правляча верства не рішаться дати доказ своєї енергії і відваги супроти груп політичних шантажистів, замість вічно уступати їх домаганням в надії їх „втихомирить“.

Така слабкість і безпорадність демократичної

еліти мусить мати один кінець — політичну анархію. Слабкість демократичного судівництва — спричинює анархію і в приватнім життє.

Безкарними лишаються в ослабленій демократії не тільки соціялістичні шантажисти, але й індивідуальні злочинці. Зновуж таки завдяки поширенню гуманітаризму. Гуманітаристи журяться не тим, чи нпр. убійник небезпечний, лише тим, чи він часом не є „невідповідальний“. Ремі де Гурмон пише, що божевільних чи півбожевільних, коли вони доконали злочин, треба карати, все одно чи вони ділали свідомо чи несвідомо, бо і в однім і в другім випадку — є вони небезпечні для суспільства. На жаль демократичні трибунали кермуються иншими поглядами, розхитуючи і в сій ділянці суспільну дисципліну. Гуманітаристи богато розводяться про впливи середовища на злочинців, проте, що се хворі — яких треба не карати, лише лічити. Ніколи їм не прийде на гадку, що коли йде про хворих, про дійсно бідних хворих, то над ними треба милосердитися. Але чи треба милосердитися над „хворими“, кримінальними злочинцями, яких хвороба полягає в мордуванні собі подібних? Англія — яка є дуже сумнівною „демократією“ в розумінні французьким чи словянським — знає для сього елементу короткі, але досадні карі і не милосердиться над ним. Тому то м. и. витеребила вона в Лондоні бандитів, яких в Парижі є понад 30.000. В Англії особливо остро караються злочини проти представників публичного порядку. Ось чому англійські полісмени — без револьвера і шаблі — запускаються в такі діляниці, в які — в Парижі — французькі „ажани“ важуться проникати лише гуртом і узброєні до зубів. Вітер гуманітаризму, що повіває вже від ряду років в сучасних демо-

кратіях, приносить свої плоди... Гуманітаризм став більше небезпечним від бандитизму.

Подібні періоди історії переходили — Атени, Флоренція, Рим. Великі народи можна порівняти до ріки, яка хоч все тече, виглядає незмінною завдяки своїм незрушимим берегам. Береги, які оздоблюють біг людської ріки, складаються з цілої сітки різних чинників: дідичності, вірувань, звичаїв, законів, моралі, виховання. Коли ці регулятори тримаються, соціальні зміни відбуваються заповільно, щоб їх зауважити. Історія знає кілька прикладів такої стабілізації: вік Перикля, Августа, Людовика XIV.

Ці великі епохи були однородні, не тому, що неминуха еволюція затримала в них свій біг, лише з причини сталості й тяглості певних напрямних засад, релігійних, політичних, літературних і пр., що давали себе знати в усіх ділянках суспільного життя. Щоби якийсь народ посідав таку єдність, без якої не може розвиватися, мусить набути певну сталість ідей, почувань, вірувань, здібних перемінити в однородну брилу — людський пил... Сю єдність дає народові його провідна верства, його еліта. Лише суспільність, що має спільний ідеал — має національну душу. В наші часи старі ідеали стратили свою силу. Їх заступила заздрісна ненависть до всього, що стоїть високо в суспільстві, чи під оглядом добробуту, інтелігенції, чи таланту. Головна проблема наших часів — се щоби повсталла нова, здібна до пановання еліта, провідна верства, якаб знала що се таке почуття відповідальності, що таке порядок і дисципліна, і як треба поборювати безлад і анархію... Без такої еліти ніяка країна не потрапить довший час існувати. Без такого проводу ні один народ не потрапить правити собою, як і не

потрапить уникнути того, щоб над ним не запанували інші... Там, де починається безвідповідальність, брак дисципліни і анархія — там катастрофа не за горами. Душа нації формується з сітки традицій, вірувань, почувань, навіть з упереджень, спільних цілій збірності, одідичених від предків. Ся душа не свідомо надає напрямом нашим думкам, кермує нашим поступованням. Суспільність не є сконсолідована, ані ідея рідного краю, яка спонукує боронити його — не може бути сильною, коли не народилася національна душа. Колиж ся душа розбита — нація обертається в порошок. Наша доба є добою, коли релігійні, політичні й моральні вірування, які давали напрям нашим думкам і чинам, гинуть, а ті, що винні їх заступити — не народилися. Се страшна річ для народу втратити своїх богів. Страшна річ бачити, як анархія зближається, як оборона правлячих верств стає чим раз слабшою... Ся демократична еліта тратить віру в засади, на яких стоїть і без яких падає суспільність. Бракує сій еліті твердої волі, гасла, організуючих кличів. Апостолів можуть поборювати лише апостоли, тим часом апостоли безладу численні, коли апостолів порядку серед демократичної еліти — брак.

Хто хоче жити, мусить бути сильнішим від противників. В світі, в яким ми живемо, той не зможе зберегти свої права, хто не здолає їх боронити. Є фраза про буржуазію і пролетаріят. Але ті, що виступають в імені пролетаріату — виступають не раз як жменька безсовісних демагогів, які тягнуть за собою заздрісну й несвідому своїх інтересів одурену клясу. До клясиж „буржуазії” — треба зачислити три чверти нації, яка складається з дрібних власників, торговців, урядовців, фахової інтелігенції і селянства. Коротко — є се більшість народу.

Щоби виграти боротьбу з силами анархії, буржуазія повиннаб засвоїти певні чесноти і визбутися певних хиб. Вона повинна засвоїти певні засади тверді і ненарушні, засвоїти закон сили, яку єдино нині респектують. Сі провідні засади, здібні вести народ, не мають конче бути дуже численні, аби були міцні і загально шановані. Культ Риму — пануючий ідеал римлян, забезпечив їх велич аж до часу, коли він згас у душах громадян. Тому й наші зусилля нині повинні зосереджуватися на обороні ідеї рідного краю, в якій міститься ціла моральна організація, на ідеї, сильно підмінованій у Франції соціалістичними й демократичними секторами. А з сеї ідеї — вже випроваджуються й інші, а саме: що народ не може жити без війська, без гієрархії, без пошанівку влади, без духової дисципліни... Всі ці ідеї прямують до того, щоби забезпечити життя і тревання країни. Любов вітчизни — ось правдивий соціальний цемент, здібний злучити в одне національне ціле окремі одиниці. Відкликаючись до культу рідного краю, колишні діячі турецької революції, що здобули душу свого народу, писали: „кожда людина, що має серце і мозок, — стояло в одній з їх відозв, — знає, що рідний край є щось, що є більш святе, більш укохане, ніж мати, батько, ніж все на світі“. Моральні закони, випроваджені з ідеї вітчизни створюють соціальну арматуру народу. Ні конституція, ні фльота, ні армії не дадуть спаяности нації, ані не підтримують її величі. Її дійсна сила — се її ідеал, ота незрима потуга, креаторка річей видимих, вона кермує нашими душами... Заник сих ідеалів, заник волі — ось правдиве джерело кризи демократичної еліти.

Колишній президент Сполучених Держав Північної Америки, Теодор Рузвелт, людина волі і енергії, нераз доводив абсурдальність егалітарних

теорій і небезпеку соціалістичних наук, підносячи перевагу характеру над інтелектом в життєвій боротьбі. Він м. и. казав: „ми не повинні ніколи забувати, що ніяка остра й вироблена інтелігенція, ніякий сприт не зрівноважать браку основної чесноти — браку великих прикмет характеру. Панування над самим собою, вміння приказувати собі самому, зоровий розмисл, здібність приймати особисту відповідальність і рівночасно ділати разом з іншими, відвага й рішучість — ось на чім пізнається народ - пан. Без сього — народ не панує над собою, над ним панують інші“.

Віра в себе, в своє покликання, в спільний ідеал, воля кермувати суспільністю — ось прикмети, які повинна мати правдива еліта нації...

Коли перегортаємо картки історії, і шукаємо як певні народи здобули собі велич, бачимо, що завше причиною їх успіху була сильна воля їх провідної верстви. Колиж ми хочемо зрозуміти, чому деякі нації хилилися вділ і згинули, падаючи під ноги варварів, то стверджуємо, що ці глибокі упадки і заломання мали, назагал, ту саму причину — занепад, ослаблення волі їх провідної верстви.

Трудність не в тім, щоби хотіти короткий час, але щоби прагнути безнастанно. Тверда воля ніколи не розпачає. „Я вийшов ціло з сього проти волі богів“ — скричав Аякс, вже захлиснутий хвилями, які шпурнув на нього гнів Нептуна. Віра, яка підносить гори, називається волею. Вона — дійсний творець річей... Коли новочасна історія показує нам нації, які все підносяться вище і вище, а інші, що стоять на місці або занепадають, причина сього є в ріжнім напруженні волі, що ті нації посідають. Не фатальність, не призначення кермує світом, ним кермує воля. Лише той провід виратує свою країну і народ від грозби анархії, сцементувавши роз-

порошені маси народу в національний моноліт, який засвоїть собі всі прикмети, які повинен мати сильний й мудрий провід; який знатиме душу маси, потрафить ділати на неї й здобути послух, авторитет серед неї і престиж, який знайде в собі силу, що масі заімпонує, який заапелює не до її низших інстинктів, лише до її шляхетних поривів, який дасть їй блискуче видиво, міт, величаву оману, що сформує дух народу, що піде шляхом одержимих сим новим духом, апостолів, згасивши фальшиві вогні демократії і соціалізму; який знатиме, на чім полягає завдання не льокаїв зворохобленої юрби, лише провідників великої нації.

ПОЛІБІЙ

КОЛОБІГ ДЕРЖАВНИХ ФОРМ

(Як повстають і гинуть еліти)

Які є початки держави? Як повстає вона? По-топи, пошести, посухи й подібні причини допроваджують людський рід до загибелі. Такі катастрофи вже бували і напевно будуть ще. Тоді гинуть і всі установи і всяке здобуте знання. Але з тих, що лишилися, розростається з часом знову людське племя. ...Слабі тілом, лучаться вони разом з своїми земляками. Хто тоді силою своїх м'язів і відвагою вибивається зпоміж юрби, стає цілком природно їх вождем і паном. Подібне спостерігаємо також серед інших живих істот... Таке імовірно з початку є життя людей: як звірі гуртуються вони разом і ідуть за найсильнішими й наймогутнішими. Границя пановання для них останніх лежить в їх силі. Так повстає монархія.

З часом в таких юрбах повстає суспільне життя і почуття приналежності до одної збірноти. Так починається друга форма державного життя — базилія. Повстає поняття справедливості, пізнання гарного і бридкого. Коли монарх віддає кожному належне — є справедливий, в очах підданих. Вони задоволені і підтримують його пановання. Так поволі з звичайного автократа робиться король, тепер проводить ідея не непогамованої сили, лише розуму.

Не лише королеві, але й його нащадкам дотримують піддані віри в переконанні, що наслідники і вихованці короля мають таке саме успосіблення. Колиж вони незадоволені з нащадків, вони вибирають нового короля і його урядників. При чім вже уважають не на фізичну силу і непогамовану очайдушність, але на силу розуму і мудрість. Спершу ті, що досягли королівської гідності, тримають її

аж до старости. Вони укріплюють добре положені місця, оточують їх мурами, беруть землю в посідання, або для безпеки або щоби нагромадити запаси потрібні для підданих. При чім є вони нетикальні для ніяких наклепів або ворожнечі, бо ні в убранні, ні в їжі і питві, не відрізняються властиво від інших, будучи все в зносинах з народом... Але коли вони вже мали досить для своєї безпеки і більш ніж досить для свого утримання, — вже не мали вони стриму для своїх забаганок, а помагало їм в тім їх багатство. На їх думку було се право пануючих носити інші убрання, ніж народ, інакше як він і то в найрізноморідніший спосіб уживати життя і його собі уряджувати, віддаючися насолодам любови, не терплячи спротиву, навіть коли в сім заховувалисяб не так як личить. Одне — в їх поступованні — викликало заздрість й згіршення, друге — ненависть, гнів і обурення. Так родиться з базилії — тиранія. Рівночасно показуються вже початки її розкладу. Виникають змови проти пануючого, а на їх чолі стоять не вироди, лише найшляхетніші, найвідважніші і з найліпшими намірами мужі. Бо якраз найменше потраплять вони зносити насильства і злодійства тиранів.

Колиж юрба дістає вождів, вона — з вище згаданих причин — помагає їм проти володаря. Таким способом форми монархії і тиранії — нищуються цілковито, а з сього повстає аристократія. Бо народ заразже віддячувався тим, що зруйнували монархію, вибирав їх на своїх вождів і поручав їм правління. Спочатку сі задовольнялися своїм почесним завданням і не знали нічого вищого, як добробут загалу. Дбайливість і обачність вирізняли їх і в громадським і в приватнім житті. Але по них прийшли до влади їх сини, які не перейшли їх школи ані не знали їх досвіду, — які не знали

в державі свободи і рівности, бо змалку вирости серед пошани і влади їх батьків. Так стали одні з них — безсовісними скупарями, другі — ненаситними гуляками, треті — волоцюгами, які ганьбили жінок і дітей. Таким способом перемінили вони аристократію в олігархію і викликали в народі незабаром такий самий настрій, як перед поваленням тиранів. Тому і кінець їх був такий самий як тамтих.

Бо треба лише одного, щоби викликав заздрість і ненависть громадян проти уряду і мав відвагу говорити і ділати. Зараз знайде він за собою юрбу, охочу помогти йому. Так кінчили одні своє життя забитими, другі — на вигнанні. По сім вже народ не важився поставити на чолі держави одного короля, бо все ще був сповнений страхом перед несправедливими вчинками попередніх королів. Не має він і смілости доручити правління держави небагатьма вибраним, бо й їх вибрики і насильства ще свіжі у памяти всіх. Отже тоді лишається лише надія народу на самого себе. Так переміняється охлократія в демократію, коли сам народ переймає журбу про загальний добробут. Доки ще є такі, які на власнім тілі зазнали, що значить влада панів, вони задоволені з існуючої форми держави і високо цінують свободу і рівність. Колиж підрастають нові покоління і демократія переходить на дітей і внуків, то сі не привязують вже такої ваги до свободи і рівности, бо до них звикли, і хочуть значити більше, ніж загаль, ніж маса. Особливо сю помилку роблять багатії. В наслідок того вони дуже хочуть панувати, а не можучи сього досягнути власними здібностями і силою, зваблюють вони і псують юрбу всякими способами, марнотратячи при сім свій маєток. Колиж вони — своєю безглуздою й скаженною погоною за почестями зробили масу грошолюбною й

підкупною, тоді настає кінець демократії. Вона вироджується в охлократію. Бо маса вже призикає жити коштом інших і спекулювати на майні й доробку своїх ближніх. Коли вона, до того, знаходить очайдушного і підприємчивого вождя, який — через неможливість — не має права займати уряди, тоді юрба проголошує право кулака, збирається в купи, мордує і посиляє на заслання, розділює земельну власність, аж поки не схудобіє до того степеня, що знов підпадає під пановання одного однісінького володаря.

Такий круговорот державних форм. Так змінюються і вертаються до своєї вихідної точки різні форми правління.

Полібій (207—125 пер. Р. Хр.) — знаний грецький історик, що по завойованню Македонії Римом стало осівся в сім останнім місті і став приятелем Публія Корнелія Сципіона. Зазнайомлюємо читачів тут з його званою теорією „кологіу державних форм“, яких він розрізняє сім. Під монархією — Полібій розуміє абсолютну владу начальників племен в примітивних громадах, під базилією — обмежену правом владу короля, під тиранією — безправну владу узурпатора, під аристократією — пановання шляхти, найліпших в народі, під олігархією — пановання аристократичної кліки, під демократією — пановання цілого свободного народу, під охлократією — пановання голоти, вулиці, право кулака (хейрократія). Кожда з них, „як залізо іржу, як дерево хробаків, має своїх шкідників, які підточують річ зсередини, хоч назовні вона й виглядає неторкнутою“. В переложенім тут розділі автор підкреслює — в кожній формі держави — рішачучу ролю проводу. Розкладається провід, гине й сама форма. В такі хвилини — „найшляхетніші, найвідважніші й найліпші“ — вже по стороні партії перевороту, яка знову перемагає тому, що має вождів.

Р е д а к ц і я